

nacional`nogo universy`tetu imeni I.Ogiyenka. Vy`p. XXI, Ch.1, Seriya social`na pedagogika, 2012. – S.7-27. **3. Bondar V.I.** Chy` pry`zhy`vet`sya pivnichnoamery`kans`ka model` inklyuziyi v Ukrayini? / Vitalij Bondar, Viktor Sy`n`ov, Vlady`slav Ty`shhenko // Ridna shkola. – 2012. #8-9. – S.20-27. **4. Defektologichny`j** slovny`k: Navchal`ny`j posibny`k / Za redakciyeyu V.I.Bondarya, V.M.Sy`n`ova. – K.: «MP Lesya», 2011 – 528s. **5. Podlasij Y.P.** Kurs lekcy`j po korrekcy`onnoj pedagogy`ke: Ucheb. posoby`e dlya stud. sred. specz. ucheb. zavedeny`j. – M.: Gumany`t. y`zd. centr VLADOS,2002. – S.238. **6. V.M.Sy`n`ov, V.I.Bondar** Osvitnya integraciya uchniv z intelektual`ny`my` porushennyamy` / V.M.Sy`n`ov, V.I.Bondar.: Min-vo osvity` i nauky` Ukrayiny`. Nacz. Ped.un-t imeni M.P.Dragomanova. Vy`d-vo NPU imeni M.P.Dragomanova. – 2015. – 398s. **7. Suxomly`ns`ky`j V.O.** Najvidstalishi u klasi / V.O.Suxomly`ns`ky`j // Vy`br. tv. K.: «Rad.shkola», 1977. – T.5. – S.584-590.

Received 11.03.2019

Accepted 11.04.2019

УДК: 376-056.264:81-028.31

DOI 10.32626/2413-2578.2019-13.18-36

Н.С. Гаврилова

nathalia.gavr@gmail.com

МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ ТА СТИМУЛЯЦІЇ ВИМОВИ ФОНЕМ

Відомості про автора: Гаврилова Наталія, кандидат психологічних наук, доцент кафедри логопедії та спеціальних методик Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Кам'янець-Подільський, Україна. У колі наукових інтересів: проблема корекції порушень артикуляційної моторики, фонетичного боку мовлення у дітей та особливостей засвоєння і формування знань з математики у молодших школярів з тяжкими порушеннями мовлення; історія розвитку спеціальної педагогіки. E-mail: nathalia.gavr@gmail.com

Information on an author: Havrylova Natalia, PhD of psychology, associate professor of speech therapy and special methods in Kamyanets-Podilsky National Ivan Ohienko University, Kamyanets-Podilsky, Ukraine. Academic interests: correction of children's articulatory movement and phonetic speech disorders, specialties of mastering and forming knowledge of maths of junior schoolchildren with severe speech disorders, history of development of special education. E-mail: nathalia.gavr@gmail.com

Відомості про наявність друківаних статей: Гаврилова Н.С. Прийоми постановки звуків мовлення. *Rodzina centrum swiata. / Pod redakcja naukowa Urzuli Grucy-Miasik. Rzeszow: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2014. – Str. 331-339.*; **Гаврилова Н.С.** Система корекції порушень фонетичного боку мовлення Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. Збірник наукових праць. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2014. – №27 – С. 37-44. **Гаврилова Н.С.** Постановка голосних звуків мовлення –о-, -у- у дітей. Науково-методичний журнал «Логопедія». – 2013 р. - №4. – С. 14-26.

Гаврилова Н. Методика формування та стимуляції вимови фонем. Проблема постановки звуків мовлення та стимуляції їх вимови у дітей не нова, проте у ній залишається багато недостатньо вирішених питань, Зокрема, одним із них є вибір стратегії проведення логопедичної корекції. В останні роки почали застосовувати нові прийоми з метою розв'язання цієї проблеми, що зумовило також потребу їх нової систематизації. Отож у статті ми постаралися розкрити ці два питання.

Шляхом анкетування було виявлено труднощі, з якими зустрічаються логопеди в процесі формування вимови фонем, а також їх потреби у подальшому удосконаленні професійних навиків. А отже це вказує на те, що визначена нами проблема залишається актуальною. З метою її розв'язання було визначено та описано 8 груп прийомів постановки звуків мовлення, що суттєво розширює уже представлений у дослідженнях різних науковців досвід. А також за результатами спостереження та результатами проведеного експериментального навчання описано 4 групи дітей з диференційованими мовленнєвими, моторними та емоційними характеристиками шляхи формування правильної вимови фонем у яких були різними.

Ключові слова: стимуляція вимови фонем, шляхи формування правильної артикуляції фонем, порушення вимови фонем, прийоми постановки звуків мовлення.

Гаврилова Н. Методика формирования и стимуляции произнесения фонем. Проблема постановки звуков речи и стимуляции их произнесения у детей не новая, при этом в ней остаётся много неразрешённых вопросов. А именно, одним из них есть выбор стратегии проведения логопедической коррекции. Также в последние годы начали использовать новые приёмы с целью решения этой проблемы, что обусловило необходимость их новой систематизации. Таким образом, в статье мы постарались раскрыть этих два вопроса.

Путём анкетирования выявлено сложности с которыми встречаются логопеды в процессе формирования произнесения фонем у

детей, а также потребности в последующем усовершенствовании их профессиональных навыков. Это указывает на то, что определённая нами для исследования проблема остаётся актуальной. С целью её разрешения было определено и описано 8 групп приёмов постановки звуков речи, что существенно расширило уже представленный в разных исследованиях опыт. А также в результате наблюдения и специально проведённого экспериментального обучения описано 4 группы детей с дифференцированными речевыми, моторными и эмоциональными характеристиками пути формирования правильного произношения фонем у которых были разными.

Ключевые слова: стимуляция произнесения фонем, пути формирования правильной артикуляции фонем, нарушения произнесения фонем, приёмы постановки звуков речи.

Havrylova N. Methodology of forming and stimulation of the phonemes pronunciation. The problem of teaching children sounds of speech and stimulating their pronunciation is not new, but it still has many unsolved issues. In particular, one of them is the choice of the strategy of conducting speech therapy. In recent years, scientists have used new methods to solve this problem, which has also led to the need for their new systematization. In the article, we tried to solve these two issues.

The purpose of this study was to determine the formation of a methodology that would ensure a conscious choice of ways to correct the abnormalities of phonemic pronunciation and their stimulation, which would minimize the use of the method of trial and error.

Through the questionnaire, we found difficulties that speech therapists meet in the process of phonemic pronunciation formation, as well as their needs for further improvement of professional skills. It indicates that the identified problem remains relevant. In order to solve it, we identified and described eight groups of methods of formation sounds of speech, which greatly broadens the experience already presented in the studies of different scholars. It is determined that in logopedic practice it will be most effective to select and combine these methods in accordance with the features of a child's phonemes pronunciation, the reasons that caused the violation of the phonetic side of speech, the emotional maturity of a child, and the level of control.

According to the results of the observation and experimental study, we described 4 groups of children with differentiated speech, motor, and emotional characteristics and different ways of forming the correct pronunciation of phonemes.

In particular, it was found that the first way - imitation - is effective for working with children with typical development without violations of articulation motility; the second one - articulation exercises - we advise to choose if children have violations of articulation motility and respiration; the third one - game - is effective when working with children with a slight

developmental delay and the presence of emotional immaturity; the fourth - dynamically-motorized - should be used in case of significant disorders of mental development and ASD. Within the implementation of each of them, different groups of methods should be used.

Keywords: stimulation of the phonemes pronunciation, ways of forming the correct articulation of phonemes, violations of the phonemes pronunciation, methods of forming sounds of speech.

Актуальність дослідження. Проблема формування правильної вимови звуків мовлення не нова і саме на неї, у першу чергу, звертали увагу дослідники формуючи логопедію як галузь. Саме на неї, у першу чергу, звертають увагу логопеди набуваючи досвіду роботи з дітьми з порушеннями мовлення. Проте, незважаючи на багаточисельність досліджень у цьому напрямку залишаються питання, що потребують подальшого удосконалення методики корекції порушень вимови фонем в цілому.

Зокрема, нами було проведене опитування за допомогою спеціально розробленої анкети логопедів (у загальній кількості 58) закладів дошкільної (20,7%), середньої шкільної освіти (41,4%) та навчально-реабілітаційних центрів (37,9%). Анкета включила дев'ять питань, що дозволяли визначити місце та стаж роботи опитуваних; ставлення до процесу постановки звуків мовлення у різних категорій дітей; способи, що використовуються при цьому; труднощі, які виникають у процесі формування правильної артикуляції фонем; а також форми допомоги, що потребують логопеди для удосконалення фахових умінь.

Аналіз результатів дослідження дозволив виявити, що переважна більшість респондентів (86,2%) не залежно від стажу роботи вважають процес формування правильної артикуляції у дітей складним або простим в залежності від випадку, 10,3% складним і лише 3,4% простим. Найбільшою мірою в практиці роботи логопеди застосовують метод наслідування (89,7%) та артикуляційні вправи (86,2%) з метою постановки у дітей звуків мовлення. Механічні прийоми при цьому застосовує 65,5% фахівців, а ігрові лише 55,1%. Інші прийоми формування правильної артикуляції фонем логопеди не називали. Найефективнішим способом формування правильної артикуляції фонем переважна більшість при цьому вважає артикуляційні вправи (69%). Більшість логопедів вважають, що найтяжче викликати правильний за артикуляцією та звучанням звук мовлення у дітей з алалією (55,1%) та з дизартрією (44,8%), менше – при ринолалії (17,2%) та при дислалії в 3,4% випадків. Визначено, що усі респонденти у різній мірі мали невдачі при постановці звуків мовлення: 20,7% у 25% випадках; 44,8 у 10%; 34,5% у 5%.

При тому, що переважна більшість логопедів має труднощі при постановці звуків мовлення найбільшою мірою потребує допомоги у вигляді спеціально розроблених логопедичних занять (у 82,8% випадках), 56,6% потребують допомоги у вигляді спеціально проведеного навчання та лише 24,1% готові працювати самостійно з науково-методичним джерелами з метою самовдосконалення.

Отож, з огляду на це було визначено, що актуальним залишається формування методики, що забезпечить усвідомлений вибір шляхів корекції порушень вимови фонем та стимуляції їх вимови, що дозволить мінімалізувати використання способу проб і помилок. Останній спосіб виключити взагалі вважаємо неможливим, оскільки процес удосконалення будь чого немає межі. Саме цей напрямок у дослідженні було визначено нашою метою.

Науково-теоретичний аналіз джерел. Було визначено диференційовані підходи щодо корекції вимови фонем запропоновані для застосування на сучасному етапі О. Ревуцькою, М. Шеремет (2009), Л. Федорович (2007). Зокрема, вони рекомендують проводити роботу по формуванню звуковимови у три етапи: підготовчий, постановки звуків мовлення та автоматизації. При цьому для формування правильної вимови фонем пропонують застосовувати три групи прийомів: за наслідуванням, механічні та змішані підходи.

Ідея застосовувати прийоми наслідування та механічного впливу при постановці звуків мовлення не нова. Одним із перших спосіб наслідування застосував лікар Аман зі Швейцарії для формування вимови звуків мовлення у дітей з порушеннями слуху (дидактичний метод Амана), а потім цей спосіб знайшов своє розповсюдження і в логопедії. Його почали застосовувати при навчанні дітей з порушеннями мовлення зі збереженим слухом. Механічні способи формування правильної артикуляції фонем теж вперше були розроблені для дітей з порушеннями слуху (Ф. Рау та інші). Проте, в сурдопедагогіці широкого розповсюдження не набули, а от у логопедичній роботі з дітьми з порушеннями мовлення їх почали широко застосовувати завдяки Р. Краєвському (1960), М. Хватцеву (1961) та іншим. Цікавим є той факт, що Р. Краєвський (1960) наголошував на тому, щоб при демонстрації артикуляції звука задіювати максимальну кількість аналізаторів: вчити дітей слухати звук, бачити місце артикуляції звука мовлення в дзеркалі та відчувати кінестетично вібрацію голосової складки, струмись повітря, що видихається тощо. Проте, якщо цей спосіб не працює тоді було рекомендовано використовувати механічні прийоми постановки звуків мовлення.

О. Правдіна (1969) теж вказувала, що при формуванні правильної вимови фонем у випадках наявності порушень артикуляційної моторики спочатку потрібно розчленовувати цілісну артикуляційну форму на окремі елементи, а тоді відпрацьовувати кожну артикуляційну позицію

окремо до тих пір поки не сформується її кінестетичне відчуття і дитина зможе відтворювати її швидко і правильно. Після цього прості рухи рекомендовано об'єднати у цілісну форму потрібного звука мовлення, а тоді підключити для вимови дихання і голос. Така послідовно сформована програма увійшла в основу розробки низки наступних досліджень.

Отож, до 70-их років в логопедії найбільш поширеними при постановці звуків мовлення були способи наслідування, механічний та формування вимови фонем від інших звуків мовлення.

Новий підхід був запропонований А. Богомоловою (1971), яка процес логопедичної корекції порушень вимови фонем спрямовувала на формування у дітей уявлення про артикуляційну форму шляхом використання спеціально підібраних вправ. Такий підхід дозволив систематизувати процес корекції вимови фонем та зосередити увагу логопедів на особливості утворення кожної базової артикуляційної форми та вказати на необхідність їх формувати окремо.

Способи одзвінчення вимови глухих фонем з метою формування дзвінких звуків мовлення були описані багатьма науковцями (Р. Краєвським (1960), Л. Єфіменковою (1987), М. Савченко (2007), М. Хватцевим (1961) та іншими). Проте, окремо в групу вони виділені не були.

У 1973 році завдяки спеціально проведеним дослідженням Є. Соботович було запропоновано чітку поетапність формування правильної вимови фонем, яка включила: 1) розвиток диференційованого слухового сприймання звуків мовлення; 2) формування чіткого фонематичного уявлення; 3) розвиток правильної артикуляції звуків мовлення, що передбачала формування вміння у дітей утворювати артикуляційні позиції базові для формування звуків мовлення шляхом використання артикуляційних вправ; 4) з метою автоматизації звуків та введення їх у щоденне спілкування відпрацювання диференційованих рухів губ і язика. Таким чином уже у цій системі проведення корекційної роботи було враховано те, що в основі порушення вимови фонем може лежати порушення таких психічних процесів як фонематичне сприймання, кінестетичний та кінетичний види праксису, що вимагатиме безпосереднього відновлення за умови використання додатково спеціально підібраних вправ.

У подальшому науковці розширили уявлення про запропоновані підходи і систематизували окремі прийоми у певні групи. Зокрема, Л. Єфіменкова (1987) запропонувала використовувати три способи формування правильної вимови фонем у дітей: артикуляційні вправи, опис та демонстрацію правильної артикуляції вимови фонем, а також ігрові прийоми. Вона також вказує на те, що інструкцію при стимуляції вимови звуків мовлення потрібно подавати таким чином, щоб не

фіксувати увагу дитини на самій фонемі. Більше зосереджувати увагу на якості струменя повітря, на пісеньці, яка утворюється при видиханні.

М. Савченко (2007) пропонує формувати правильну артикуляцію звуків мовлення у 5 етапів. На першому із них – підготувати органи артикуляції до відтворення окремих елементів артикуляції конкретного звука мовлення. На другому – об'єднувати ці елементи у єдину цілісну форму (артикуляцію фонем та складу). На третьому – пропонує поступове введення виробленої артикуляції у склад, у слово, у речення. На четвертому – передбачається автоматизація звука мовлення у складах і словах близьких за артикуляцією та акустично. На п'ятому – введення звука в повсякденне мовлення. Корекційне навчання вона пропонує здійснювати на усвідомленому рівні з використанням засобів усвідомленого аналізу артикуляції фонем: спостереженням за органами артикуляції в дзеркалі при утворенні артикуляційних позицій, дослідження профілю органів артикуляції тощо. Звичайно такий підхід найбільше підходить для дітей шкільного віку з типовим розвитком, які з задоволенням співпрацюють з логопедом і виконують те, що їм пропонують.

На сучасному етапі була визначена ще одна група прийомів яка активно входить у практику використання в логопедії, хоча розвинулася вона в галузі сурдопедагогіки. Т. Обухова (2011) зазначає, що у сурдопедагогіці ефективним шляхом формування вимови фонем є прийоми фонетичної ритміки, специфікою яких є застосування супровідних вимові фонем рухів різних частин тіла (найчастіше рук, а також голови, тулуба, ніг), що відображають основні артикуляційні особливості вимови звуків мовлення: місце утворення, спосіб утворення, вібрацію голосової складки, а також покликані стимулювати рефлекторні артикуляційні рухи.

Отже, за результатами узагальнення зазначених досліджень нами було визначено **вісім груп прийомів формування правильної вимови фонем**. А також виявлено, що різні порушення вимови фонем та різні причини їх виникнення вимагають індивідуального підходу для корекції і підбору диференційованих груп прийомів з метою їх постановки.

До першої групи були віднесені *прийоми відображеної вимови звуків мовлення*. Для використання даної групи прийомів необхідно опиратися на знання правильної артикуляції фонем, яка була визначена на підставі аналізу рентгенівських знімків органів артикуляції людей в процесі вимови конкретних звуків мовлення. В результаті узагальнення отриманих таким чином матеріалів було описано ряд артикуляційних ознак характерних для вимови звуків української мови. Ведучими прийомами цієї групи можна вважати: 1) прийом демонстрації правильної артикуляції фонем перед дзеркалом; 2) прийом опису артикуляційних ознак фонем з зосередженням активної уваги дитини на місці їхнього утворення (кінчик язика опустити вниз і впертися ним у

нижні зуби чи підняти вверх до твердого піднебіння тощо), способі утворення (видихати довго і плавно для утворення щілини чи сильно і коротко для того, щоб розімкнути змичку тощо), якості звучання (дзвінко-глухо, твердо-м'яко); 3) прийом наслідування дитиною правильної артикуляції з візуальним контролем за власними органами артикуляції (перед дзеркалом).

Друга група – *прийоми постановки звуків за допомогою артикуляційних вправ*. При використанні артикуляційних вправ з метою постановки звуків необхідно пам'ятати, що підбирати їх необхідно таким чином, щоб вони відображали основні артикуляційні позиції необхідні для ізольованої вимови фонем. Подавати їх потрібно від простішої до складнішої, з нарощенням труднощів. До цієї групи відносять такі прийоми: 1) демонстрації артикуляційної позиції перед дзеркалом, 2) наслідування артикуляційної позиції та багаторазового її повторення (з метою закріплення уявлення про неї); 3) емоційної стимуляції (з метою викликання інтересу до формування артикуляційної позиції), яка може здійснюватися шляхом похвали, використання віршованого чи казкового супроводу описує артикуляційну позицію, що.

Третя група – *прийоми постановки фонем від інших звуків мовлення*. Ми пропонуємо іншу назву цій групі прийомів - *прийоми формування інструкції необхідні для викликання правильного звучання фонем*. Визначено (А. Богомоловою (1971), Л. Єфіменковою (1987) та іншими), що у дітей найчастіше формується стійке уявлення про власну неправильну артикуляцію як про правильну, а також правильне звучання фонем у дитини асоціюється з неправильною, притаманною їй артикуляцією. А тому, рекомендовано цю особливість враховувати при формуванні інструкції необхідної для викликання правильного звучання звука мовлення у дитини. Зокрема, обов'язковою умовою успішної постановки фонем є те, що в інструкції не повинна звучати назва звука мовлення який формується, оскільки тоді, коли дитині пропонують назвати конкретну фонему це викликає у неї зафіксований у пам'яті неправильний артикуляційний стереотип і вона змінює положення органів артикуляції на неправильне те, яке використовувала попередньо.

Зокрема, варіанти для викликання різних звуків мовлення можуть бути як різними так і подібні. Наприклад, при постановці глухих звуків мовлення після формування у дитини правильної артикуляції звука їй пропонують подути: можна на щось дути, або по різному дути, в залежності від якості звука мовлення, який потрібно вимовити чи плавно чи різко, сильно, чи подовжено чи коротко. При постановці дзвінких, сонорних фонем, найчастіше, в інструкцію включають вимову інших звуків мовлення подібних за основними артикуляційними ознаками до того який ставиться. Наприклад, при постановці звука -й- пропонують вимовити -зь-; при постановці -р- спочатку формують фонетично

уподібнену альвеолярну артикуляцію звуків -д-, -ж-, -дж-, -з- або -дз-, а тоді від них ставлять -р- тощо. Також, для того, щоб поставити дзвінкий звук від паралельного глухого можна запропонувати дітям подути з голосом, заспівати пісеньку тощо.

Отож, до цієї групи можна віднести 1) прийом беззвучного дуття та дуття з голосом з метою викликання струменя повітря під час відтворення правильної артикуляції звука шляхом використання інструкції; 2) прийом наслідування вимови знайомих та доступних для дитини артикуляційно уподібнених звуків мовлення з метою переходу від них до формування при постановці правильної артикуляції.

Четверта група – *механічні прийоми постановки звуків*. Механічні прийоми постановки звуків мовлення на сучасному етапі розвитку логопедії як науки розглядаються як такі, що потребують використання спеціальних логопедичних зондів. Логопедичні зонди – це спеціальний інструментарій виготовлений з нержавіючої сталі, або з природних матеріалів, наприклад таких як ебоніт, напівдорогоцінні камені (онікс, бурштин тощо), які можуть проходити спеціальну санітарну обробку, що дає можливість їх багаторазово застосовувати з метою постановки звуків мовлення.

Зразки зондів ми наводимо нижче для зручності ми дали кожному з них ім'я: 1) рівчачок; 2) змія; 3) петля з вигином; 4) пряма петля; 5) сокирка; 6) гребінець; 7) кулька.

Проте, визначено, що ці прийоми були сформульовані ще до того як логопеди почали користуватися спеціальними зондами для постановки звуків мовлення. О. Правдіна (1969), М. Хватцев (1961) пропонували використовувати при механічному способі постановки звуків мовлення шпатель, ручку чайної ложечки, пальці рук. Отож, до механічних прийомів можна віднести ті, що потребують застосування як спеціального інструментарію так і інших допоміжних засобів, що дозволяє сформулювати у дитини ту чи іншу артикуляційну позицію чи перешкоду на шляху повітря яке вона буде видихати.

Аналіз наукових джерел (Р. Краєвський (1960), М. Савченко (2007), О. Ревуцька, М. Шеремет (2009) та інших) показує, що хоч автори вказують на те, що зонди ефективно застосовувати на практиці, проте самі механічні прийоми постановки звуків мовлення названі не були.

В загальному ми пропонуємо виділити такі механічні прийоми, які виконуються із застосуванням логопедичних зондів та інших засобів (шпателя, ложки, пальців рук тощо): а) прийом натискання на різні частини язика (кінчик язика, середню його частину язика); б) прийом втримування кінчика язика за нижніми зубами; в) відсовування кінчика язика в глибину ротової порожнини; г) піднімання язика вверх і втримування його у такій позиції; д) вібрація кінчика язика тощо. Поруч із цим використовуються при постановці звуків і механічні прийоми, які

виконуються за допомогою пальців рук: е) витягування губ вперед; є) формування зімкнення губ; ж) піднімання нижньої губи до верхніх зубів; розтягування кутиків губ.

Процес формування зондів на сучасному етапі продовжується. Зокрема, зручними для піднімання язика ввєрх є зонд “лопаточка”, “рогач”, “вуздєчка” розроблені логопєдом О. Лисєнко. Ми припускаємо, що у зв’язку з такою творчєстю будуть з’являтися і нові механічні прийоми.

П’ята група – *прийоми одзвїнчення глухих звуків*. Використовуються з метою формування вимови паралельних дзвїнких. У цю групу нами було включено: 1) прийом – спостереження за відчуттям вїбрації голосових складок у процесї вимови паралельних дзвїнкого та глухого звука мовлення. Логопєд промовляє звук глухий і паралельний йому дзвїнкий почєргово. Руку дитини при цьому кладемо в областї своїх голосових складок і пропонує відчути в процесї вимови якого звука вони вїбрують, а коли нї, а тодї промовляємо паралельнї глухий та дзвїнкий звук мовлення. Потїм пропонуємо покласти руку долонею в областї власних голосових складок і промовляти глухий звук так, щоб горлєчко не дзвенїло (не вїбрувало), а тодї так, щоб горлєчко дзвенїло (вїбрувало);

2) прийом промовляння глухого звука тихо, з поступовим пїдсиленням голосу до утворення паралельного дзвїнкого;

3) прийом порївняння вимови паралельних глухих і дзвїнких звуків мовлення. Пропонують дитинї покласти руку в областї голосових складок і по черзї промовляти спочатку тї паралельнї глухї і дзвїнкї звуки мовлення вимова яких уже сформована і правильна, а потїм за аналогїєю ту пару звуків мовлення, в межах якої ми хочемо сформувати дзвїнку вимову. Опозиційнї звуки мовлення пропонуємо вимовляти декїлька разів спочатку знайомї а потїм новї поки не викличемо паралельний глухому дзвїнкий звук мовлення.

Шоста група - *їгровї прийоми постановки звуків мовлення*. Їгровим прийомам постановки звуків мовлення особливу увагу надають у дошкїльнїй логопєдїї. На ефективнїсть їх застосування вказували такї науковцї як М. Хватцев (1961), Л. Єфїменкова (1987), О. Правдїна (1969) та їншї. Проте описанї вони були недостатньо повно. Ми ж вважаємо, що доцїльно їх виокремити та точнїше описати. Це дозволить звернути особливу увагу на їх ефективнїсть у логопєдичнїй роботї з дїтьми, яка досягається завдяки специфїчному їнтересу до них з боку дїтей і їхнїй активностї в процесї проведення їгор.

До їгрових прийомів, що сприяють постановцї звуків мовлення нами були вїднесенї прийоми:

1) створення наочно-образної ситуацїї, що стимулює вимову конкретного звука мовлення (лїс шумить – ш-ш-шш);

2) використання динамічного руху різними частинами тіла, який демонструє основні особливості артикуляції даного звука мовлення (ракета злітає – діти присідають, руки у них знаходяться внизу, а потім поступово встають і піднімають руки вперед і вгору як язик при вимові -р- і вимовляють одночасно цей звук тихо, а потім усе голосніше і голосніше),

3) емоційної стимуляції вимови фонем (для цього використовують віршований супровід, неочікувану ситуацію, образне уявлення дітей тощо).

Сьома група – *прийоми фонетичної ритміки*. В останні роки з метою стимуляції вимови звуків мовлення, а також закріплення уявлення про артикуляцію фонем в логопедичній практиці починають використовувати прийоми фонетичної ритміки. Група цих прийомів була описана сурдопедагогами (Т. Власовою, Т. Обуховою (2011), А. Пфафенродт та інші), які, з метою стимуляції вимови звуків мовлення у дітей з порушеннями слуху, запропонували використовувати супровідні рухи різних частин тіла. Позиції утворені різними частинами тіла відображають основні артикуляційні особливості звуків мовлення. В процесі утворення позиції пропонують вимовляти конкретну фонему артикуляція якої відображена у позі. До цієї групи відносимо:

1) прийом розведення рук: вбік, в бік і вгору, в бік і вниз тощо. Використовується з метою відображення позиції губ;

2) прийом піднімання (опускання) рук вгору (вниз), вперед, відведення назад. Застосовується з метою формування уявлення про напрямки руху язика в процесі артикуляції приголосних фонем;

3) прийом потягування різних частин тіла: рук вперед, однієї руки вгору, тіла вгору при цьому у позиції стоячи навшпиньки тощо. Використовується з метою відображення напруження у певному відділі органів артикуляції в процесі вимови звуків. Таке напруження спостерігається в області губ в процесі вимови звука -у-, в області губ та середньої частини язика в процесі вимови м'яких та пом'якшених фонем тощо.

4) прийом прогладжування руками: по стегнах, руках тощо зверху вниз, по руці від ліктя до кисті тощо. Використовується з метою усвідомлення подовженої вимови при постановці щілинних (прохідних, фрикативних) звуків мовлення.

5) прийом плескання по стегнах, ногах, руками тощо з метою формування уявлення про змичку в процесі вимови проривних (зімкнених) фонем.

6) прийом плескання і прогладжування. Використовується з метою усвідомлення способу творення зімкнено-прохідних звуків мовлення (африкатів).

7) прийом легкого ритмічного похлопування руками по стегнах, по губах, по щоках. Використовується з метою усвідомлення вібрації

голосової складки в процесі вимови дзвінких звуків та сонорів, а також вібрації на рівні кінчика язика при вимові звука -р-.

Восьма група – *прийоми переключення уваги дитини з того, що вона уявляє на те, що бачить (рух органами артикуляції), відчуває та чує*. Використовують з метою формування вимови звуків мовлення як ізольовано так і у прямих відкритих складах. Переключення свідомості дозволяє зняти стереотип неправильної артикуляції, або спочатку сформувавши звук заміщення, який максимально наближений за артикуляцією до фонетичної норми а потім перейти від нього до потрібного звука.

А також *прийоми зосередження уваги на тому, що дитина бачить, відчуває і чує*. Зосередження уваги на окремих ознаках дозволяє сформувавши уявлення про артикуляцію звука.

До цієї групи відносимо:

1) прийом відтворення артикуляційного руху за зразком до формування автоматизованої звички. Демонструємо дитині артикуляційний рух у дзеркалі і пропонуємо їй відтворити його (Роби як я.). Наприклад беззвучно артикулюємо склади спостерігаючи за рухами органів артикуляції у дзеркалі. Зразок артикуляції складу пропонує логопед, демонструючи його у дзеркалі. Потім пропонуємо промовляти склад голосно, озвучити його;

2) прийом відчуження артикуляційних рухів та напруження (розслаблення) у різних частинах органів артикуляції. Зокрема, опираючись на опис місця утворення пропонують відчужити зімкнення губ, як впирається кінчик язика в нижні (верхні) зуби, як язик відтягується назад тощо. Проведене нами дослідження показало, що таким чином особливо ефективно формулювати інструкцію та демонструвати зразок при проведенні ігор з метою стимуляції вимови фонем. Проте цей прийом можна застосовувати і у інших випадках;

3) прийом заміни звука на фонетично уподібнений варіант вимови. Пропонують вимовляти фонетично уподібнений варіант вимови звука мовлення до заміни стереотипу і лише після того, як у дитини відбулася заміна (називають правильно слово а дитина при його повторенні використовує фонетично уподібнений звук) від цього варіанту вимови ставлять необхідний звук мовлення.

Відомо, що на сучасному етапі у зв'язку з розвитком комп'ютерно-інформаційних технологій формується і нова група *інформаційно-модельючих* прийомів. До яких можна віднести такі, які застосовуються при використанні сучасних компютерно-технічних систем до яких можна віднести "Палатометр", розроблений Самуїлом Флетчером (2005). За такими засобами механічного впливу майбутнє. Вони ще більше розширяють потенційні можливості формування правильної артикуляції звуків мовлення у дітей.

Підсумувавши необхідно зазначити, що у логопедичній практиці переважно комбінують різноманітні прийоми постановки звуків мовлення. Таке комбінування здійснюється з урахування віку дитини, наявності у неї розладів артикуляційної моторики чи супровідних порушень фонематичного слуху, аналізаторних систем (зорової, слухової) інтелектуальних порушень тощо. Отже, для постановки звуків мовлення переважно логопед використовує прийоми у певній комбінації. Підбір здійснюється індивідуально з урахування особливостей дитини, якій ставлять звуки мовлення.

Шляхи формування правильної вимови фонем. Проведене нами спостереження за поведінкою дітей в процесі формування у них правильної вимови фонем дозволило виділити серед них декілька груп шлях викликання у представників кожної з них правильної вимови фонем був різним. Шляхи формування вимови звуків мовлення ми розглянемо на прикладі постановки звука -с-.

До *першої групи* були віднесені діти у яких в основі неправильної вимови фонем лежали або функціональні причини (умови виховання, неправильне наслідування), або незначні первинні недоліки фонематичного слуху (плутання опозиційних фонем) віком від 4-ох років і старші. В процесі дослідження було визначено, в загальному, активну позицію цих дітей: вони з задоволенням виконували усі запропоновані завдання і готові були працювати на усвідомленому рівні інколи самі заохочували логопеда давати їм нові вправи.

Виявлено, що для формування у них правильної вимови фонем підходить найкоротший шлях з використанням прийомів наслідування при правильному формулюванні інструкції. Логопедичну корекцію у цьому випадку слід проводити перед дзеркалом.

Наприклад, дитині для постановки звука -с- пропонують з *силою впертися кінчиком язика в передні зуби, посміхнутися зімкнути зуби і подути*. Зразок паралельно з інструкцією в дзеркалі демонструє логопед. В процесі утворення артикуляційних позицій спостерігають за їх особливостями у дзеркалі.

Поруч із цим, навіть у найлегших випадках ми б рекомендували сформулювати інструкцію для стимуляції вимови фонем таким чином, щоб у ній не звучала назва звука мовлення, який має бути поставлений. А тому рекомендуємо просто подути. Можна пропонувати подути на щось: на руку, щоб дитина відчула холодний струмінь повітря на своїй руці; на ватну кульку так, щоб вона покрутилася (кульку при цьому кладуть на долоню яку тримають біля підборіддя). Після того як викликали звук мовлення можна відпрацювати уявлення про артикуляцію цього звука при застосуванні профілю артикуляції (як пропонує М. Савченко), або символів ейдетики (↓ ↘).

До *другої групи* нами було віднесено дітей у яких причинами неправильної вимови фонем було визначено порушення будови та

рухливості периферійних органів мовлення та мовленнєвого дихання. Емоційно вони були стабільні. Готові до співпраці з логопедом та виконання завдань за зразком який демонстрував логопед. І хоча робочий період впродовж заняття у них не завжди був тривалим, проте достатнім (10 хвилин і більше), щоб сформувати заплановану навичку. Вік у дітей цієї групи був різним, інколи навіть 3-и роки але найчастіше це старші діти (4-и роки і більше): дошкільного, молодшого та старшого шкільного віку.

Визначено, що у цьому випадку найефективніше застосовувати для постановки звуків артикуляційні вправи та механічні прийоми. Вагомим також є правильне формулювання інструкції для викликання звука мовлення. В окремих випадках, якщо у дітей спостерігався підвищений рівень контролю, необхідно було додатково застосовувати прийоми переключення уваги з того, що дитина уявляє на те, що бачить, відчуває і чує. Зокрема, цей шлях постановки звука –с- відображений у таблиці 1.

Таблиця 1

Процес постановки звука –с- шляхом використання артикуляційних вправ та застосування механічних прийомів

Артикуляційні вправи	Труднощі, що виникають при їхньому виконанні	Артикуляційні вправи та механічні прийоми покликані подолати труднощі
“Лопата” – пропонують дитині висунути широким язик вперед	В процесі утворення позиції язик вузький	Пропонують спочатку покусати висунутий язик, а потім похлопати його губами. Виконують по черзі ці вправи до утворення широкої спинки язика
	Язик недостатньо сильно висовується з ротової порожнини	Беруть зонд з широкою основою (можна “гребінець”, або “петля” тощо) кладуть трішки вище кінчика язика і ритмічно (вібраційно зі струшуванням) натискають рухаючись у напрямку до кореня язика до межі блювотного рефлексу, опускаючи спинку язика вниз. Потім погладжуючи спинку язика у напрямку до його кінчика ковзаючими рухами витягуємо язик вперед. Чергуємо цей елемент масажу з вправами “Киця п’є молоко” пропонуємо сильно витягувати язик вперед.
	Кінчик язика не загинається вниз	Пропонуємо облизати випуклу частину ложки (у роботі можна використати зонд з широкою основою “Гребінець”, “Петля” тощо, яким, в процесі витягування язика вперед, натискаємо вище кінчика опускаючи його вниз). Ложку при цьому тримаємо біля губ вертикально кінчиком вверху. Під час того як дитина витягує язик натискаємо ложкою на спинку язика опускаючи його кінчик вниз.

<p>“Кішечка сердиться” – пропонують впертися кінчиком язика в нижні передні зуби, його спинка при цьому має високо піднятися вверх і залишатися широкою.</p>	<p>Коли кінчик язика впирається в нижні зуби його спинка стає вузька.</p>	<p>Додаткові вправи проводимо у чіткій послідовності: а) пропонуємо впертися кінчиком язика в нижні зуби і натиснути зубами на його спинку так, щоб вона стала широкою; б) “Почухай спинку язика” – натиснути верхніми зубами на спинку язика і поступово ховаючи його у ротову порожнину таким чином, щоб спинка при цьому ставала широкою, а бокові краї залишилися між кутніми зубами; в) у позиції “Кішечка сердиться” покусай бокові краї язика.</p>
	<p>Кінчик язика не загинається вниз і тому не може впертися в нижні зуби.</p>	<p>Для допомоги використовуємо зонд “Змія”, який кладемо передньою частиною під кутом 45° на кінчика язика, який лежить у позиції “Лопата” і заводимо його за нижні зуби.</p>
	<p>Кінчик язика не впирається у нижні зуби (або відтягується від нижніх зубів).</p>	<p>“Покусай кінчик язика” – пропонують покусувати кінчик язика, який лише трішечки просунутий між зубами. “Почисти кінчиком язика нижні зуби” – пропонуємо з силою впертися кінчиком язика в нижні зуби і ковзати справа на ліво і навпаки. “Напруж-розслаб” – пропонуємо впертися кінчиком язика в нижні передні зуби і відтягувати його назад декілька разів.</p>
<p>Впертися кінчиком язика в нижні зуби так, щоб його спинка високо піднялася вверх, посміхнутися і подути спочатку при відкритому роті а потім зімкнувши зуби.</p>	<p>Кінчик язика при цьому відтягується (або попередньо відтягувався) назад від нижніх передніх зубів, або недостатньо загинається (чи попередньо загинався) вниз.</p>	<p>Для постановки звука у цих випадках застосовуємо зонд “Змія”, який кладемо передньою частиною під кутом 45° на кінчика язика, який знаходиться у позиції “Кішечка сердиться”. Притримуючи зондом кінчик язика за нижніми зубами, пропонуємо подути спочатку при відкритому роті, а потім зімкнувши зуби і посміхнувшись. Прийом застосовуємо до появи звука –с-. один раз із застосуванням зонда, а потім без зонда.</p>
	<p>Спинка язика напружена і вузька, або при виконанні цієї вправи з’являється пом’якшена вимова звука –с-.</p>	<p>Для постановки звука у цих випадках застосовуємо зонд “Рівчачок”, який кладемо довгим кінчиком по середній лінії язика при утворенні дитиною позиції “Кішечка сердиться”. Пропонуємо їй посміхнутися і подути спочатку при широко відкритому роті, а потім зімкнувши зуби. Зондом при цьому регулюємо позицію спинки язика опускаючи її вниз до утворення потрібного нам звучання. Виконуємо вправу з зондом і без зонда до появи самостійної вимови звука.</p>

<p>Пропонують промовляти звук -с- ізольовано і у складах.</p>	<p>Дитина вимовляє звуки у складах окремо с-а, с-о, с-у, с-и, с-е, с-і.</p>	<p>Переключаємо її свідомість з того, що вона уявляє на те, що бачить і відчуває. Пропонуємо впертися кінчиком язика в нижні передні зуби, посміхнутися і широко відкрити рот (са). Впертися кінчиком язика в нижні передні зуби, посміхнутися і округлити губи (со). Впертися кінчиком язика в нижні передні зуби посміхнутися і витягнути вперед губи (су). Впертися кінчиком язика в нижні передні зуби і легко посміхнутися або підняти кутики губ вверх (се). Впертися кінчиком язика в нижні передні зуби, посміхнутися і опустити кутики губ вниз (си). Впертися кінчиком язика в нижні передні зуби і напружено посміхнутися або з силою розтягнути губи (сі). Беззвучно артикулюємо перед дзеркалом склади до утворення звичного руху органами артикуляції, який поступово озвучуємо. Зразок виконання пропонує логопед.</p>
---	---	---

Таким чином, визначено, що крім основних артикуляційних вправ застосовують додаткові та механічні форми допомоги за умови, що основна артикуляційна позиція не була утворена.

Додаткові форми допомоги підбирають індивідуально з урахуванням того якими були труднощі при утворенні основної артикуляційної позиції.

Якщо артикуляційна позиція утворена правильно додаткові форми допомоги не застосовують.

Таким чином, шлях вибору артикуляційних вправ є, з одного боку корекційним, а з іншого боку діагностичним, що дозволяє визначити ступінь моторної готовності дитини до правильної вимови фонем, що ставиться.

До *третьої групи* було віднесено дітей у яких порушень артикуляційної моторики виявлено не було. Проте, у них спостерігалася емоційна незрілість і вони не були готові виконувати завдання за зразком та за інструкцією, при цьому у них спостерігалася бажання гратися. Ця група дітей доволі багаточисельна. До неї були віднесені маленькі діти (3-ох років) і старші (дошкільного та рідше, молодшого шкільного віку) у яких спостерігалася затримка розвитку мовлення та затримка психічного розвитку, діти з моторною алалією, з порушенням розумового розвитку.

Найефективнішими, для формування правильної вимови фонем, або чіткості уявлення про фонему у цьому випадку було визначено ігрові прийоми, прийоми фонетичної ритміки, та прийоми *зосередження уваги дитини на тому, що вона бачить, відчуває та чує.* Як і у всіх попередніх випадках має значення і правильність формулювання інструкції в якій не повинна звучати назва звука який ми

стимулюємо. Ми розглядаємо запропоновані засоби як такі, що ситуативно стимулюють вимову фонем, а також у ситуації надають їм смислове навантаження. Ї можна проводити як індивідуально так і фронтально. Інколи, діти з емоційною незрілістю краще працюють у групу ніж сам на сам з логопедом.

Наведемо приклади таких стимулюючих ігор для формування вимови звука -с-.

Гра “Насос”. Дітям пропонують стати трішечки зігнувшись вперед. Взяти в руки ручку насоса (або уявити, що беруть ручку насоса). Впертися кінчиком язика в нижні зуби, посміхнутися і дути як насос повітря в шину, кульку тощо. Нахиляємося вниз із силою дуємо і з силою впираємося язиком у нижні зуби.

Таким чином рух тіла вниз при проведенні гри повинен стимулювати рух тіла язика вперед а також плавний подовжений видих струменя повітря. Також при цьому формується уявлення про загнутий вниз кінчик язика, що знаходиться за нижніми зубами.

Гра “Змія”. Дітям пропонують лягти на килимок, простягнути вперед руки, впертися кінчиком язика в нижні передні зуби, посміхнутися і подути, посичати як змія -с-. В процесі дуття відриваємо руки від підлоги, тіло при цьому напружується.

Гру можна проводити і в позиції стоячи. При цьому пропонують скласти руки долонями разом і напружено натискати однією на іншу. Ці відчуття мають стимулювати напруження в області кінчика язика при вимові звука -с-, а також стимулювати сильний видих.

Гра “Кулька здулась”. Дітям пропонують встати, розвести руки вбік, впертися кінчиком язика в нижні зуби посміхнутися і подути, як кулька здувається через маленький отвір. В процесі вимови звука -с- опускають руки вниз та присідають. Пропонують дітям дути легко, плавно і довго, повільно опускаючись вниз.

Таким чином формують уявлення про подовжену вимову звука -с- та уявлення про позицію кінчика язика біля нижніх зубів.

Зразок ігор демонструє логопед, він же керує процесом гри зосереджуючи увагу дітей на окремих артикуляційних позиціях, дутті чи самому рухові тіла в процесі гри.

Отже, ігри підбираємо відповідно особливостей поведінки язика дитини в процесі вимови. Якщо язик занадто напружується, краще вибрати гру “Кулька” краще пропонувати втримувати його легко і більше зосередити увагу на легкому дутті. Якщо кінчик язика відтягується від нижніх передніх зубів можна використати гру “Насос”, де рухи тіла вниз спонукають і кінчик язика просувати вперед. А гру “Змія” використовуємо для дітей у яких язик слабкий, напруження тіла, рук спонукає сильніше притискати язик.

До четвертої групи були віднесені діти у яких спостерігалися значні порушення інтелектуального розвитку і вони не були готові до

ігрової діяльності, проте у них була достатньо сформована увага до зовнішніх подразників та вони виконували прості рухи за зразком. Стимуляцію звуковимови у цьому випадку ефективно було здійснювати в процесі виконання простих рухів різними частинами тіла: *динамічно-руховий спосіб стимуляції вимови фонем*. Цей спосіб наближений до фонетичної ритміки, яку застосовують для формування вимови фонем у дітей з порушенням слуху. Такий спосіб також виявився ефективним у роботі з дітьми з розладами спектру аутизму.

Зокрема, для стимуляції вимови звука -с- дітям пропонували прогладжуючи руками вздовж тіла зверху вниз собі по руках, вздовж ніг, вздовж тіла пропонували посміхатися і дути -с-. При цьому погладжувати дитині вздовж різних частин тіла міг сам логопед. Також логопед демонстрував місце язика, що він впирається в нижні зуби.

Інший варіант стимуляції цього звука: дітям пропонували піднести руки вгору, впертися кінчиком язика в нижні зуби, посміхнутися і дуючи, опускати руки зверху вниз через боки чи спереду. Логопед при цьому має стояти перед дитиною і демонструвати зразок. Такі вправи можна виконувати під музику, у руки дітям можна дати легкі стрічки, хустинки тощо.

Висновки.

Отже, в результаті аналізу науково теоретичних джерел було визначено 8 груп прийомів формування правильної вимови фонем, частина з яких може застосовуватися і з метою стимуляції вимови та закріплення їхньої вимови ізольовано.

У логопедичній практиці з метою досягнення мети їх підбирають і комбінують відповідно до наявних у дитини особливостей вимови фонем, причин, що обумовили порушення фонетичного боку мовлення, емоційної зрілості дітей та рівня контролю.

Постановка звуків мовлення у кожному окремому випадку при цьому здійснюється по різному. На підставі аналізу проведеного нами спостереження та експериментального навчання було визначено 4 шляхи логопедичної корекції: наслідування, артикуляційних вправ, ігровий та динамічно-руховий. В межах реалізації кожного з них застосовують диференційовані групи прийомів.

Бібліографія

1. **Богомолва А.И.** (1971) Нарушения произношения у детей. Москва: Просвещение. 2. **Ефименкова Л.Н.** (1987) Коррекция звуков речи у детей. Москва: Просвещение. 3. **Краєвський Р.Г.** (1060) Порушення мови та їх усунення. Київ: "Радянська школа". 4. **Ласточкіна О.В.** (2018) Використання комп'ютерних технологій у професійній діяльності логопеда. Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки): збірник наукових праць. Вип.12 / за ред. О.В. Гаврилова, В.М. Синьова. Кам'янець-Подільський: ПП Медобори-2006. 169-178. 5. **Обухова Т.И.** (2011) Воспитание и обучение детей

дошкольного віку з порушеннями слуху: навч.-метод. посібник для педагогів установ дошк. освіти. Мінськ: Адукацыя і выхаванне. 6. **Правдіна О.В.** (1969) Логопедія. Москва: Просвещение. 7. **Савченко М.А.** (2007) Методика виправлення вад вимови фонем у дітей. 3-є видання, доповнене. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан. 8. **Соботович Е.Ф.** (2015) Недостатки звукопроизношения у детей дошкольного возраста и методы их преодоления. Выбранные работы по логопедии. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго. 138-169. 9. **Соботович Е.Ф.** (2006) Содержание логопедической работы по устранению нарушений звукопроизношения у детей дошкольного возраста. Теория и практика современной логопедии. Збірник наукових праць. Київ: Актуальна освіта. 3. 107-119. 10. **Федорович Л.О.** (2007) Постановка звуків у вимові дітей дошкільного віку. Кременчук: Християнська Зоря. 11. **Шеремет М.К., Ревуцька О.В.** (2009) Логопедія (корекційна робота при дислалії): Навчальний посібник. Київ. 12. **Хватцев М.Е.** (1961) Логопедическая работа с детьми дошкольного возраста. Москва: Учпедгиз.

References

1. **Bogomolova A.I.** (1971) Narusheniya proiznosheniya u detej. Moskva: Prosveshchenie. 2. **Efimenkova L.N.** (1987) Korrekciya zvukov rechi u detej. Moskva: Prosveshchenie. 3. **Kraevs'kij R.G.** (1960) Porusheniya movi ta ih usuneniya. Київ: "Radyans'ka shkola". 4. **Lastochkina O.V.** (2018) Vikoristannya komp'yuternih tekhnologij u profesijnij diyal'nosti logopeda. Aktual'ni pitannya korekciyjnoї osviti (pedagogichni nauki): zbirnik naukovih prac'. Vip.12 / za red. O.V. Gavrilova, V.M. Sin'ova. Kamyane'-Podil's'kij: PP Medobori-2006. 169-178. 5. **Obuhova T.I.** (2011) Vospitanie i obuchenie detej doskol'nogo vozrasta s narusheniyami sluha: ucheb.-metod. posobie dlya pedagogov uchrezhdenij doshk. obrazovaniya. Minsk: Adukacyya i vyhavanje. 6. **Pravdina O.V.** (1969) Logopediya. Moskva: Prosveshchenie. 7. **Savchenko M.A.** (2007) Metodika vipravleniya vad vimovi fonem u ditej. 3-e vidannya, dopovnene. Ternopil': Navchal'na kniga – Bogdan. 8. **Sobotovich E.F.** (2015) Nedostatki zvukoproiznosheniya u detej doskol'nogo vozrasta i metody ih preodoleniya. Vibrani pracj z logopedii. Київ: Vidavnichij dim Dmitra Burago. 138-169. 9. **Sobotovich E.F.** (2006) Soderzhanie logopedicheskoy raboty po ustraneniyu narushenij zvukoproiznosheniya u detej doskol'nogo vozrasta. Teoriya i praktika suchasnoї logopedii. Zbirnik naukovih prac'. Київ: Aktual'na osvita. 3. 107-119. 10. **Fedorovich L.O.** (2007) Postanovka zvukiv u vimovi ditej doskil'nogo viku. Kremenчук: Hristiyans'ka Zorya. 11. **SHeremet M.K., Revuc'ka O.V.** (2009) Logopediya (korekciyjna robota pri dislaliї): Navchal'nij posibnik. Київ. 12. **Hvatcev M.E.** (1961) Logopedicheskaya rabota s det'mi doskol'nogo vozrasta. Moskva: Uchpedgiz.

Received 12.03.2019.

Accepted 12.04.2019